

3 ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках *

VI

Договори за гетьманування І. Самойловича 1672 та 1674 рр.

Батуринський переворот, доконаний генеральною старшиною за допомогою Москви, висунув на перший план генеральну старшину і дав їй до рук на якийсь час провід над державним життям Лівобережної України. В цьому випадку, як і за І. Брюховецького, Москва вирішила підтримати ті українські кола, які в даний момент були їй прихильні: за Брюховецького Москва підтримувала просте козацтво — «чернь» та демократичне Запоріжжя, а тепер вищу верству — військо-ву старшину. Як тільки звістка про арештування Многогрішного дійшла до Москви, цар негайно вислав до старшини апробуючу¹ її вчинок грамоту та припоручив їй перейняти уряд на Україні: «Вѣдать и розпра-вы межи ними всякія чинить». І дійсно, змовники й виконавці перевороту: обозний П. Забіла, генеральні судді — Самойлович і Домонтович та генер[альний] писар К. Мокрієвич, негайно перебирають до своїх рук верховне управління В[ійська] Запорозького та іменують себе: «Ми, Рада Війська цар[ського] пресв[ітлого] в[еличества] Запорозького», або: «Ми, Рада В[ійська] З[апорозького] Генеральная», хоч цей титул належав тільки всенародній раді, як верховному органу В. З.

Маючи підтримку Москви, генеральна старшина використовує сприятливу ситуацію, висилає кілька посольств до царя з проханням, щоб «скоріше иншого для строенія України гетьмана, ц[арського] в-ву желательнішого й вірнішого, а В. З. і всьому народу «изряднішого» наставити» та щоб Генеральну Раду було призначено біля Конотопа. Одержавши позитивну відповідь царя, старшина відбула в Батурині, під час Великодня, раду, на якій було намічено кандидатом на гетьмана суддю І. Самойловича та остаточно ухвалено скликати Генеральну Раду на 9 травня 1672 р. Про свої постанови старшина сповістила царя через посланця Лисенка. Внаслідок цього цар визначив для присутності на Раді, для проведення інвеститури (утвердження.— *Ред.*) гетьмана та для складання нового договору посольство на чолі з кн. Г. Ромодановським, наказавши взяти з посольством кінне й піше військо для підтримання порядку на Раді, про що прохала старшина. Але поки Ромодановський прибув до Конотопа, в різних місцях на Україні почалися заворушення й неспокій, причиною яких були чутки, що старшина «невідомо де поділа гетьмана», не хоче обирати нового, а на Україну йдуть татари, і т. ін. Почали збиратися купи козаків під самим Батурином та вимагати, щоб старшина вийшла в поле обирати гетьмана. Заворушення від козацтва перейшли й до старшинських кіл, так що Ромодановський доносить цареві, що між старшиною «начинаєть быть безсовѣстно». Все це добре налякало правлячі кола старшини, які, як тільки довідались, що Ромодановський наближається до Конотопа, залишили Батурин та подалися назустріч царському посольству. Перестрінувши московське посольство між Путивлем і Конотопом, біля містечка Козацька Діброва, старшина вблагала Ромодановського не їхати далі до Конотопа, а тут відбутися Генеральну Раду.

17 червня 1672 р. зібралася Генеральна Рада, в якій взяли участь: московське посольство на чолі з Ромодановським, архієп[ископ] Лазар Баранович з архимандритом М. Лежайським, генеральна й полкова старшина, від 3 до 4 тисяч козацького війська й представники від ніжинських міщан. Після прочитання царської грамоти і Глухівських статей на пропозицію Ромодановського приступлено було до обрання гетьмана, яким і проголошено вже раніше обраного кандидата — І. Самойловича. Приймаючи обрання, Самойлович оголосив, що він не бажає гетьманства, але коли вже його обрали, то він заявляє, що буде вірно служити цареві без усякої зради. Потім новообраний гетьман і старшина склали присягу й підписали нові статті.

На Генеральній Раді в Козацькій Діброві було стверджено попередні Глухівські статті й прийнято нові статті числом 10, які одержали офіційно назву *Конотопських статей*.

Щодо форми Конотопські статті можна поділити на дві групи: до першої відносяться статті, запропоновані від імені царя й стверджені старшиною й козаками такою формулою: «Обозной Петръ Забѣла и вся старшина и козаки приговорили сей статья быть такъ»; таких статей — 6 (1, 5, 6, 7, 8 і 9); до другої групи відносяться статті, що їх запропонувала старшина й ствердив цар («сей статья быть по ихъ челобитью»); таких статей — 4 (2, 3, 4 і 10).

Щодо свого змісту Конотопські статті становлять лише додаток до Глухівських статей, що або доповнює й пояснює Глухівські статті, або ж містить постанови, прийняті для вирішення питань, які постали після Глухівського договору.

Стаття 1-а містить підтвердження, що цар приймає гетьмана І. Самойловича, обозного, суддів, писаря, полковників, сотників і всю старшину та все В. З. «всякого чину й возраста людей и чернь» у підданство на попередніх статтях, які були ухвалені за попередніх гетьманів, а також і на Глухівських статтях. Обозний, старшина й козаки цю статтю ствердили й обіцяли служити цареві і його дітям та нащадкам «до смерти живота своего неотмѣнно». Стаття 2-а була предложена старшиною в числі статей, пересланих до Москви 31 березня 1672. Містить вона запит до царя в справі постанови про долю Києва і відповідь царя, що з Польщею складено прелімінарний² договір; що ж до Києва, то за порушенням Польщею деяких умов Київ не буде віддано Польщі. Стаття 3-я й 4-а були взяті з статей, пересланих до царя з полк[овником] Лисенком 3. V. 1672. В ст. 3-й обозний і старшина ставили умову, щоб старшина надалі не терпіла від гетьмана «неволі й жорстокості», як то було за Д. Многогрішного, для чого необхідно, щоб гетьман сам, без ради старшини, не мав права карати старшину, а хто допустився якого вчинку, то вина того має бути доведена військовим судом («судом і доводом військовим»); також не сміє гетьман позбавляти старшину урядів, з військовим товариством і посполитим народом теж має поступати «по суду і по праву», а не по волі своїй. Порівнюючи цю статтю із статтею 7 Переяславських статей р. 1659, можна зазначити, що в ній міститься обмеження влади гетьмана на користь старшини: в той час як у ст. 7-й Переяславських статей поставлено умову, щоб гетьман не скидав і не настановляв старшини «безъ рады и безъ совѣту всей черни», отже, без Генеральної Ради, в ст. 3-й Конотопських статей ставиться умова не скидати й не карати старшин «без совѣту всей старшины», тобто без старшинської ради. З приводу такого обмеження влади гетьмана П. Дорошенко зауважив, що цим «владу гетьмана вирвано з його рук, гетьман не може вже сам судити й карати винних, а повинен відсилати їх на Москву в неволю». В ст. 4-й старшина висловила вимогу, щоб новообраний гетьман без царського указу й ради старшини не смів посылати послів до сторонніх монархів і взагалі ні до кого, особливо до Дорошенка, не писав і посланців з усними наказами не по-

силав. Тут знову бачимо намір старшини обмежити владу гетьмана на свою користь. Але, дбаючи про свою владу і вплив в управі державою, старшина не звернула уваги на те, що своєю вимогою вона обмежує не тільки гетьмана, але й цілу державу Українську в закордонних зносинах; ставити таку вимогу личило Москві, а не українській старшині. Розуміється, цар цю статтю ствердив без жодних змін. У ст. 5-й вміщено вимогу царя, щоб козаки, що захопили за Многогрішного («заїхали») міста й землі по р. Сожу, з тих міст і земель виїхали і надалі жодних наїздів — «задоровъ и зацѣпокъ» — не чинили, а чекали на виїзд межових суддів, які точно означать кордон між Україною й Польщею по Андрусівському договору. З документів знаємо, що гетьман Многогрішний, навпаки, вважав, що поляки захопили більше земель, ніж належало по договору, а з приводу прохання м. Гомеля про приєднання до В. З. гетьман висловився так, що він не має права не прийняти мешканців Гомеля, бо В. З. «нікого не проганяє». Цю традиційну точку погляду, відому ще з часів Б. Хмельницького, Москва ніколи не поділяла і завжди (завжди.—*Ред.*) була проти збільшення території В. З. В ст. 6-й цар поставив вимогу, яка випливала з московської політики й договорів із Польщею, щоб В. З. не давало Дорошенкові жодної допомоги військом, якщо Дорошенко розпочне війну проти Польщі в союзі з Туреччиною. В ст. 7-й знову піднято питання про московських збігців (утікачів.—*Ред.*). Перед цим у ст. 13 Глухівських статей було ухвалено, щоб московських збігців не приймати й віддавати, але гетьман Многогрішний цієї вимоги не виконав і «жителем закау о томъ никакова не учинилъ». Тим часом московських городів стольники³, стряпчі⁴ й дворяни, а головним чином московські поміщики знову просили царя й скаржилися, що українці приймають збігців, які в Московській державі «розореніе, смертноє убійство и грабежъ и пожогы» чинили. Тому вимагається, щоб гетьман і старшина наказали селян і збігців не приймати, а тих, які втекли на Україну, якнайшвидше повернули. Обозний і старшина обіцяли розіслати відповідні універсали. Стаття 8-а містить постанову, якою касується ст. 17 Глухівського договору про участь посланців В. З. у мирних (мирних.—*Ред.*) переговорах. На Раді в Козачій Діброві Ромодановський оспорив ст. 17 і тепер подав мотиви до цього: коли київський полковник Солонина з товаришами прибув у Москву «для прислухання справ» на посольському з'їзді, то польські послы заявили протест і відмовилися брати участь у з'їзді, якщо будуть присутні козацькі послы. Тому цар наказав, щоб В. З. більше не присилає посланців, а коли справа буде торкатися В. З., то про переговори й рішення в цій справі В. З. буде повідомлене листами. Обозний і старшина мусили з цим погодитись. Таким чином, справа про участь послів В. З. в мирних переговорах Москви з іншими державами, яку кілька разів підіймалося й вирішувалося позитивно (ст. 9 Жердівських статей, ст. 6 Московських статей, ст. 17 Глухівських статей), тепер була вирішена негативно, і то лише тому, що цього вимагали польські послы. При повній забороні закордонних зносин участь послів В. З. в переговорах у справах, що торкалися В. З., була деяким паліативом⁵. Скасування й цього паліативу передавало в руки Москви не тільки одну з важливих функцій державної влади В. З., але й долю Української держави взагалі, як то й сталося пізніше. В ст. 9-й вміщено вимогу, щоб гетьман і старшина наказали, перше, знищити фортифікаційні будови, що їх розпочав у Чернігові полковн. В. Многогрішний, а також розкопати греблю й розібрати млин на р. Стрижі, збудований сотником Л. Полуботком. Крім того, загалом заборонити сипати греблі й ставити млини на судноплавних річках (гдѣ есть къ городамъ водный путь), щоб водяні шляхи були вільні для привозу збіжжя. Підняті в цій статті справи, хоч і торкаються конкретних дрібних фактів, мають важливе значення з того погляду, що вказують на

втручання Москви в справи внутрішнього управління Української держави. Нарешті в ст. 10-й міститься заява старшини, яку вона складала та Раді, про те, щоб було скасовано ст. 22 Глухівських статей про компанійські полки, заведені гетьманом, а за ним і полковниками на підставі цієї статті. Царський указ вимогу старшини ствердив.

Такий був зміст Конотопських статей. Якщо статті «нові», додаткові до основних, Глухівських статей, Конотопські статті не мали б торкатися важливих питань, що їх уже вирішили Глухівські статті, лише питань «нових», що постали пізніше. Тим часом, як бачимо, всуміш із новими питаннями в текст Конотопських статей, за згодою слухняної старшини, було включено статті, що своїм змістом суперечили постановам Глухівських статей або й міняли їх у напрямі обмеження прав і вольностей В. З. Цього способу Москва не раз вживала раніше і не раз іще вживатиме за наступних гетьманів.

Того часу, як гетьман Самойлович перейняв гетьманський уряд, ситуація на Україні як внутрішня, так і зовнішня була несприятлива й загрозлива. Відгуки перевороту, доконаного старшиною, викликали всюди різні ворожі старшині й Москві поголоски. Популярного й улюбленого серед козацтва кошового Сірка, можливого кандидата на гетьмана, було арештовано й вивезено до Москви; вибори нового гетьмана відбулися поза межами України при найближчій участі генеральної старшини, яка доконала переворот, й вибрано на гетьмана одного з учасників перевороту, не «прямого козака», а «поповича», «московського обранця», «не по вольности й правам В. З., а під бердишами» московськими — ці факти не могли сприяти швидкому заспокоєнню козацтва й поспільства.

Зовнішня ситуація була ще загрозливіша. На Правобережжі точилася турецько-польська війна, в якій брали участь правобережні полки, одні з Дорошенком — на боці Туреччини, другі з Ханенком — на боці Польщі. Військові події то відходили далеко в куток Поділля, під Кам'янець і далі на захід, то наближалися до Дніпра й Києва, й була реальна небезпека, що перекинуться й на лівий берег, куди вже почали тікати «прочани» (мешканці провебережних міст і сіл). Особливо небезпечно стало після упадку Кам'янця в серпні 1672 р. й замирення Польщі з Туреччиною. Літо 1672 р. минуло ще більш-менш спокійно на Лівобережжі, проте осінь і зима могли принести лихо, особливо після замирення, коли почали надходити чутки, що турки й татари та Дорошенко з ними мають іти на лівий берег Дніпра. Небезпечно було й від поляків, які й собі наміряли відбирати правобережні міста і навіть іти під Київ. Ціла низка документів кінця 1672 р. й початку 1673 р. свідчить, що в Москві й на Лівобережжі спішно готувалися до оборони проти можливої інвазії⁶ з-за Дніпра й півдня. Цар наказав Ромодановському бути готовим на перший заклик гетьмана поспішати йому на поміч, зміцнено московську залогу в Києві й призначено нового воеводу, кн. Трубецького, дано розпорядження будувати запорозькі чайки для походу на Крим і т. ін. Заразом виникла думка використати тяжку ситуацію Правобережжя для того, щоб підбити й Правобережну Україну під високу царську руку. Але тут виникла розбіжність у поглядах Москви й гетьмана Самойловича щодо способів, яких належить ужити для цієї акції. В Москві гадали, що треба вжити звичайних способів, що їх уживалося раніше, а саме — посилки московських послів, подарунків, обіцянок царської «милости» і т. п. А гетьман і старшина, навпаки, вважали, що цих способів недосить та що треба рушати походом на Правобережжя з московсько-козацьким військом не для завоювання, а для того, щоб забезпечити Правобережжя, коли воно згодиться прийняти царську протекцію, від помсти турків, татар і поляків.

Наступ на Правобережжя московсько-українського війська розпочався лише наприкінці 1673 р. і закінчився успішно для планів Самойловича й Москви. Населення Правобережжя давно вже було виснаже-

не постійними війнами, а жорстоке поводження турків і татар — союзників П. Дорошенка — примусило людність цілими селами тікати на Лівобережжя. Простий народ тікав від лихоліття війни туди, де її не було, й, не маючи особливих симпатій до Москви, все ж уважав, що на Лівобережжі спокійніше буде жити, бо туди турки не підуть. Тому, коли московсько-українське військо з'явилося на Правобережжі, міста й замки здебільшого добровільно переходили на бік Самойловича. До березня 1674 р. всі міста Правобережжя, крім Чигирини з околицями, піддалися українсько-московському військові та склали присягу цареві. На початку березня гетьман Самойлович розіслав універсали, закликаючи всю старшину правобережних полків прибути до Переяслава на Генеральну Раду для вибору гетьмана. Цар із свого боку вислав до Переяслава гетьманські клейноди й договірні статті, на яких Правобережна Україна має прийняти царську протекцію.

15 березня 1674 р. до Переяслава прибули генеральна старшина, полковники та інша старшина 10-х правобережних полків, а 17 березня була скликана Генеральна Рада в присутності воеводи Ромодановського з товаришами й лівобережного гетьмана Самойловича. Ромодановський одержав царський указ скликати Раду з правобережних полків і запропонувати обрати гетьмана Правобережжя замість Ханенка й Дорошенка; коли б же вибір Ради впав на лівобережного гетьмана Самойловича, то цар наказав і цей вибір ствердити. В цьому можна бачити вислів царської волі, щоб було обрано Самойловича. Перед початком Ради з'явився гетьман Ханенко, який перебував тоді на Лівобережжі, поклав булаву й бунчук та заявив, що настановлений польським королем, не по своїй волі, а з наказу короля урядовав, а тепер складає перед Радою свій уряд. На заклик Ромодановського Генеральна Рада приступила до виборів і проголосила гетьманом Правобережжя гетьмана І. Самойловича. Старшина просила, щоб цар обрання затвердив і прийняв правобережні полки у підданство «на таковых же статьяхъ, чѣмъ онъ, вел. г-рь пожаловалъ сеѣ стороны Днѣпра гетмана Самойловича, козаковъ и все посольство». Боярин Ромодановський оголосив указ царя, яким обрання стверджувалося, й прочитав статті, на яких старшина й козаки склали присягу цареві. Так сталося об'єднання козацтва обох боків Дніпра, і з цього часу гетьман Самойлович став іменуватись «гетьманом обох боків Дніпра».

Статті, на яких було прийнято 10 правобережних полків під протекцію московського царя, одержали назву «Переяславських статей». Порівнюючи з попередніми договорами, Переяславські статті мають такі характеристичні особливості. Насамперед, формою своєю Переяславські статті являють договір, який склали московський цар, з одного, — та «обозний, старшина й козаки 10-ох правобережних полків», з другого боку. Хоч на Генеральній Раді в Переяславі й були проведені вибори гетьмана для Правобережжя, але новообраний гетьман Самойлович, певне, тому, що вже був у той час гетьманом Лівобережжя, в Переяславських статтях не згадується, цих статей не підписав і присяги на статтях не склав. Статті підписали лише правобережна старшина на чолі з обозним І. Гулаком, вона ж і присягу склала цареві, причому в присяжному листі (у тексті присяги. — *Ред.*) (роті) було, за прикладом присяжного листа Д. Многогрішного, вставлено речення: «А намъ, старшинѣ, также й войску гетмана не покинуть и неприятелю государскому не выдавать». З числа 20-ох статей Переяславських 9 статей було запропоновано від імені царя (ст. 1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 20), 8 статей було запропоновано від імені старшини й козацтва (7, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 18), ст. 2-а містить пропозиції обох сторін, а ст. 16 та 19 мають декларативний характер. Щодо свого змісту Переяславські статті в більшій частині (12 статей) мають за джерело Глухівські статті, 4 статті взято з Конотопських статей, 3 статті — почасти з Глухівських, почасти — з Конотопських, і лиш одна — 2-а стаття —

є новою статтею, на якій відбилась особливе становище Правобережжя.

При цьому треба зазначити, що, тимчасом як у Глухівських статтях було стверджено права й вольності «по прежнему их праву», себто по договору Б. Хмельницького, а в Конотопських статтях було згадано про те, що цар приймає гетьмана, старшину й В. З. «по прежнему статьямъ каковы постановлены при прежнихъ гетманахъ и по Глуховскимъ статьямъ», в Переяславських статтях нема жодної посилки на попередні договори, лише стоїть, що цар приймає правобережні полки «по симъ постановленнымъ и утвержденнымъ статьямъ».

З огляду на те, що Переяславські статті повторюють здебільшого попередні, Глухівські й Конотопські статті, подаємо лише коротко їх зміст та зазначаємо ті зміни, які зроблено порівнюючи з попередніми статтями.

Стаття 1-а подібна до ст. 1 Конотопських статей: «бути у царя (титул) і в його дітей у вічному підданстві генеральній старшині задніпрянських полків, обозному, осаулові, судді, полковникам, сотникам і всій старшині, і всьому В. Запорозькому, всякого стану й віку людям, і черні, по цим встановленим статтям». Обозний І. Гулак і вся старшина й козаки, вислухавши статтю, обіцяли служити цареві й його дітям до смерті неодмінно й проти турецького султана й кримського хана стояти й битись і, крім царя й його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути. Ст. 2-а торкається оборони Правобережжя. Обозний і старшина запитують боярина Ромодановського й гетьмана Самойловича, чи буде боронити їх цар своїм військом у тому випадку, коли турецький султан чи кримський хан, чи які інші вороги підуть на них війною. Боярин і гетьман дали іменем царя запевнення, що цар старшину й В. З. буде боронити своїм військом. З свого боку, боярин Ромодановський і гетьман запропонували, щоб старшина зазначила заделегідь, у якому місці задніпрянські полки будуть збиратись на оборону проти ворога. Старшина ухвалила, що задніпрянські полки будуть збиратись на р. Росаві, між Каневом і Корсунем, і відтіль «отпор» давати ворогам. Зміст цієї статті досить яскраво підкреслює союзні обов'язки обох сторін у справі взаємної оборони від ворога. В ст. 3-й, яка відповідає ст. 12 Глухівського договору й ст. 4 Конотопських статей, міститься постанова про заборону закордонних зносин. Ст. 4-а містить постанову, щоб задніпрянські полки не давали помічі турецькому султанові, якщо він піде війною проти поляків. Ст. 5-а про те, що, коли гетьман почне заводити які «ссоры», належить, розвідавши, повідомляти царя, буквально повторює зміст ст. 19 Глухівських статей. Ст. 6-а про те, що не можна скидати гетьмана без царського указу, буквально повторює ст. 20 Глухівського договору. Ст. 7-у про дозвіл обирати нового гетьмана на випадок смерті гетьмана взято з ст. 11 Глухівського договору. Ст. 8-а про видачу московських збігців-службовців, солдатів і драгунів, боярських підданих і селян повторює коротко, без аргументації, ст. 7-му Конотопських статей і ст. 13 Глухівського договору. Ст. 9-а містить прохання старшини про дозвіл полоненим українцям вільно проживати в Московській державі й повторює дослівно ст. 14 Глухівського договору. Ст. 10-а про те, щоб гетьман і старшина доглядали за тим, щоб не було бунту й винних карали, взята з ст. 21 Глухівського договору. Ст. 11-у про заборону українцям вільного продажу в Московській державі горілки й тютюну дослівно взято з ст. 23 Глухівського договору. Ст. 12-а містить внесення старшини про те, щоб гетьман не смів карати старшини, військового товариства й посполитих самовільно, без слідства й вироку військового суду. Стаття сформульована майже дослівно на підставі ст. 3 Конотопських статей, лише не названо гетьмана. Ст. 13-а містить прохання старшини про заборону гетьманові й полковникам утримувати «серденят» (сердюцькі полки) й «кумпанії» (компанійські

полки), а також щоб не збирали для запорожців «стації, кожухи та інший одяг». Ст. 14 - а містить прохання старшини й козаків про затвердження козакам, їх удовам і дітям права на козацькі спадкові й куплені маєтки й про звільнення від податків. Зміст статті взято з ст. 24 Глухівського договору. Ст. 15 - а містить прохання старшини й козацтва, щоб московське військо під час походу не обтяжувало козацькі двори постоем, а ставало у міщан, щоб не порушувало козацьких вольностей і не лаяло старшину й козаків «зрадниками». Ця стаття повторює першу частину ст. 13 Глух. договору. Ст. 16 - а містить у собі декларативні постанови, майже дослівно взяті з ст. 4 Глухівського договору, про платню гетьманові, старшині й козакам на рахунок податків, про оподаткування приватних маєтків, про домініальний суд і т. ін., але з такими змінами: реєстр правобережних полків установлено в 20 000 (а не в 30 000, як на Лівобережжі) і не встановлено податку з міст і сіл. Податки, що мали збирати до царського скарбу, названо так: «ево государево жалованье». Ст. 17 - а містить прохання, щоб царські послани, посланці й гінці брали підводи у міських урядів, а не насильством. Ця стаття дослівно повторює ст. 8 Глухівського договору, навіть містить пропозицію царя про вислання В. Запорозьким резидента до Москви. Ст. 18 - а містить подання старшини про порядок пересилання листів до Москви й про кількість підвід для козацьких посланців; стаття повторює текст ст. 9 Глухівського договору. Ст. 19 - а містить декларативну постанову про те, що по царському указу зорганізовано пошту по дорозі з Києва до Москви, в Ніжині і в Батурині та що листи треба пересилати через цю пошту. Стаття говорить про організацію пошти, як про довершений факт, з чого видно, що ст. 10 Глухівського договору про пошту вже була здійснена в р. 1674. Нарешті, ст. 20 - а містить постанову царя, щоб надалі В. З. не посилало своїх посланців для участі в мирових переговорах Москви з чужими державами; за це цар обіцяє сповіщати В. З. про результати переговорів у тих випадках, коли справа буде торкатися В. З. Зміст статті взято з ст. 8 Конотопських статей.

Як видно з наведеного змісту Переяславських статей, редактори їх вибрали з Глухівських і Конотопських статей та включили в Переяславські статті лише такі умови й постанови, які були правосильними й відповідали становищу Правобережжя. Але разом із тим Москва не визнала потрібним включити в Переяславські статті ст. 2 і 5 Глухівського договору про ствердження прав і вольностей В. З. по договору Б. Хмельницького, ст. 6 про надання старшині «честі дворянської» та ст. 3 про царських воевод в українських містах.

Історичні події, які відбувалися на Україні після Переяславської умови 1674 р., переказано в літописах, освітлено й оцінено в історичних працях. В зв'язку з нашою темою вважаємо за потрібне спинити увагу лише на деяких подіях та оцінити їх з боку історично-правового. Насамперед зазначимо, що П. Дорошенко не склав негайно гетьманського уряду, як обіцяв цареві, а протягом ще 2-х років за допомогою турецько-татарського війська, сердюків і козаків, що при ньому були, вперто боровся з Самойловичем і московським військом і лише 18 вересня 1676 р. склав, нарешті, гетьманський уряд на руки Самойловича й Ромодановського. Під час цієї братовбивчої війни Правобережна Україна була страшенно знищена, а населення її в значній кількості втекло на Лівобережжя.

Після зречення Дорошенка Правобережжя довгий час було тереном воєнних подій і жорстоких боїв козацько-московського війська з турками й татарами (Чигринські війни 1677—1678 рр.) та поляків із турками й козаками. Під час цих боїв було зруйновано давню столицю козацку — Чигрин — і більшість побережних міст і містечок, починаючи від р. Тясмина аж по Київ. Решту населення середньої частини Правобережжя силою «перегнано» на лівий бік Дніпра. Лише

невеличку частину цього «згону» можна було розмістити на Правобережжі; решта в кількості 20 000 родин купчилася на Лівобережжі, не маючи де оселитись. У цій справі гетьман Самойлович вів довгі пересправи (переговори.— *Ред.*) з Москвою, пропонував оселити «прочан» (переселенців.— *Ред.*) на Слобожанщині, де вже було заселено українським людом полки: Харківський, Охтирський, Сумський та Острозький із численними містами й слободами, та передати всю країну під гетьманський регімент. Це була давня політика гетьманська — поширювати територію Української держави. З огляду на те, що населення Слобожанщини було українське з Лівобережжя та що придбане дорогою ціною Правобережжя тепер збезлюдніло, приєднання до В. З. Слобожанщини було б до певної міри компенсацією за спустошене Правобережжя. Але Москва не бажала випускати з рук Слобожанщини, як і не думала сприяти поширенню території В. З. Тому посланцям гетьмана в Москві дано негативну відповідь, гетьманові порадили розмістити прочан на порожніх землях Лівобережжя. Вкінці прочан було приміщено десь на півдні Полтавщини. Рівно ж і в справі війни й миру з Польщею, Туреччиною й Кримом між гетьманом Самойловичем і Москвою не було згоди. Гетьман дотримувався традиційної політики В. З. — ворожої до Польщі й прихильної до Криму й Туреччини; в багатьох випадках Самойлович гостро висловлювався проти замирення з поляками, не вірячи, що Польща дотримає умови договору. Натомість він завжди обстоював перед царем і боярами миролюбну політику щодо Криму й Туреччини. Але постанови попередніх договорів про участь посланців В. З. у мирових переговорах Москви з іншими державами були скасовані в Конотопських статтях, і тому гетьман не мав можливості впливати на хід переговорів і на їх результати. В серпні 1679 р. до Москви прибули посли польського короля для заключення мирного й союзного договору з Москвою проти Туреччини. Цар (Федір Олексійович з січня 1676 р.) вислав до гетьмана дяка Українцева, щоб довідатися про думку гетьмана в цій справі, і гетьман висловився проти союзу з поляками та за мир із турками й татарами. На цей раз Москва прийняла на увагу раду гетьмана й відмовила польським послам, які до того ще поставили тяжкі умови, та вирішила замиритися з Туреччиною. 3 січня 1681 р. було складено прелімінарний договір із Туреччиною й Кримом на 20 років. По умовах цього договору межею між володіннями Туреччини й Москви було признано Дніпро й то так, що до Москви відходило Лівобережжя та Київ із Васильковом, Трипіллям і Стайками, а далі Правобережжя аж до Тясмина мало лишитися незаселеним; лише дозволялось мешканцям Лівобережжя переходити на правий берег і на Низ для рибальства, по сіль і за сіном. Цим договором удруге вже було поділено Україну на дві частини, що й викликало всюди на Україні велике незадоволення. Гетьман скаржився перед старшиною: «Відійшло таки Правобережжя від нас; перш я величався гетьманом обох боків Дніпра, а тепер уже годі!»

Коли пізніше розпочалися переговори між Польщею й Москвою про заключення «вічного миру», Самойлович через своїх і московських послів старався, скільки міг, переконати Москву, щоб не мирилася з Польщею й не вступала в союз із нею й цісарем проти Туреччини. Але на цей раз гетьмана не послухали. В справу вмішалися: цісар, король шведський, курфюрст саксонський, папа римський і господар молдавський, всі вони склали союз проти Туреччини й намовили московський уряд, що правив за малолітніх царів, Івана й Петра Олексійовичів, замиритися з Польщею. 26 квітня (6 травня) 1686 р. в Москві було підписано договір про вічний мир із Польщею на тяжких для України умовах: за московськими царями було признано володіння Смоленськом, Дорогобужем, Рославлем із повітами й цілою Лівобережною частиною В. З.; крім того, на правому березі Дніпра за Моск-

вою залишено Київ із територією між рр. Стугоною та Ірпенем, з Васильковом, Трипіллям і Стайками. До володінь царських відходила також територія Запоріжжя з фортецею Кодаком аж до р. Тясмина. Середня частина Правобережжя (Волинь, Поділля) відійшла до Польщі, а прибережна смуга Правобережжя, де знаходилися зруйновані міста: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронівка, Крилів і Чигрин, і надалі мала залишитися пустою. Москва ще зобов'язалася повернути Польщі північні міста (Полоцьк, Вітебськ та інші) та заплатити 146 000 рублів. Цим договором було стверджено постанови договору з Туреччиною з р. 1681, що торкалися території В. З., й Україну було втретє поділено, на цей раз між Москвою й Польщею. Коли висланий із Москви посол Неплюєв повідомив гетьмана про умови договору, то ця звістка викликала у гетьмана й серед старшини величезне обурення й розпуку. Самойлович голосно заявив: «Купила Москва собі лиха за свої гроші. Не так воно станеться, як Москва в мирних умовах із поляками постановила. Вчинимо так, як нам треба!»

Дійсно, Самойлович розпочав був кроки, щоб не дати Польщі захопити цілком Правобережжя, але, на скаргу поляків, дістав суворий наказ із Москви й мусив скоритись. Так і залишилося Правобережжя поки що пустою. З правного погляду самостійне розпорядження Московського уряду територією В. Запорозького при заключенні договорів із Туреччиною (1681) і Польщею (1686) було неправомірне й суперечило як договірним статтям, так і запевненням, які багато разів давали московські царі, що вони не віддадуть В. Запорозького Польщі. Приймавши В. З. як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням під свою протекцію на певних умовах, московський цар не мав права розпоряджатися частиною цієї держави по своїй волі, як своєю власною державою, бо такого права договірні статті за ним не визнавали; тим більше не мав права уступати частину території чужій державі. Хоч під час пересправ із поляками Москва й виставляла аргумент, що Правобережжя перейшло до царя від Туреччини, а не від Польщі, в дійсності прийняття підданства Правобережжям сталося не внаслідок завоювання, а добровільно (в листі до царя з 19. III. 1674 р. обозний Гулак і старшина сповіщали царя, що вони «согласно и добровольно поклонилися и въ вѣчное подданство... всѣ совокупно поддались»); Москва з правобережними полками склала договір у Переяславі р. 1674 й зобов'язалася боронити Правобережжя від ворогів (ст. 2), а цар окремою грамотою з 10. IV. 1674 р. урочисто обіцяв правобережних земель Польщі не передавати. Тому-то передачу частини території Правобережжя Польщі треба вважати за пряме порушення договору 1674 р. й царського зобов'язання, скріпленого царським словом.

Нарешті, за гетьманства Самойловича сталася ще одна важлива подія: р. 1685 Київська митрополія, а з нею все українське духовенство й українська церква були виїняті з-під верховної церковної влади константинопольського патріарха та піддані під «благословення» московського патріарха. З підпорядкуванням Київської митрополії владі московського патріарха українська церква підпала під безпосередній вплив московської церкви й московського православ'я, а Українська держава втратила одну з істотних частин своєї автономії.

Гетьманування І. Самойловича продовжувалося цілих 15 літ і яскраво відбило на собі звичайну в історії Гетьманщини еволюцію українських гетьманів у їх стосунках із Москвою. Обраний за допомогою Москви, І. Самойлович спочатку був слухняним прислужником Москви, доки «не дав йому Бог всякій zde устроити чин», доки не вдалося йому усунути правобережних гетьманів, самому стати «гетьманом обох боків Дніпра» та набрати сили й авторитету. З цього часу І. Самойлович починає еволюціонувати в напрямі звільнення з-під

впливу й керми⁸ Москви та усамотійнення своєї й В. З. політики. З цього ж часу починаються його конфлікти з московським урядом, які досягають найбільшого напруження під час складання Москвою мирних договорів із Туреччиною й Польщею. Самойлович в очах Москви стає непокірним, неслухняним, занадто самостійним, взагалі підозрілим, і на порядок дня стає питання про зміну гетьмана. В цей же час, нібито випадково, в дійсності ж у повній залежності від обставин і не без впливу Москви забирає голос генеральна старшина, найближчі співробітники гетьмана, й починають засилати доноси на гетьмана. Було використано невдалий похід московсько-українського війська проти Криму навесні 1687 р. під командою фаворита царівни Софії, кн[язя] Голицина. Проти цього походу гостро висловлювався гетьман, але був примушений скоритись. Було пущено чутку, що козаки підпалили степ із наказу гетьмана, а генеральна старшина додала від себе думки й вирази, що їх висловлював гетьман сам на сам із старшиною про московську політику, а також багато дечого й вигадала, зводячи останні рахунки з «гетьманом-поповичем». Все це було викладене на письмі в поданні з 7 липня 1687 р., адресованому до царів, де старшина просила, щоб «для лучшаго управления монаршескихъ своихъ дѣлъ и для утоления многихъ слезъ изволили указать съ него (Самойловича) урядъ гетманскій снять... и чтобъ по снятіи его съ гетманства не былъ и не жилъ на Украинѣ, но со всѣмъ домомъ взять бы его къ Москвѣ и, яко явной измѣнникъ ихъ ц. прес. в-ва и В. З., былъ казненъ». Голицин, який і особисто вороже ставився до гетьмана, був добре поінформований про акцію старшини та її підтримував, негайно ж відіслав чолобитну до Москви. 22 липня Голицин одержав царський указ, в якому царі по «чолобитю» старшини гетьману Самойловичу «быть гетманомъ не указали и указали у него... знамя и булаву и всякіе войсковые клейноты, отобрать, послать въ великороссійскіе города за крѣпкою сторожею, а на ево мѣсто гетманомъ учинить, ково они, старшина и всѣмъ войскомъ малороссійскимъ излюбятъ». Голицин зараз же повідомив старшину про царський указ, а старшина, «нарадившись з собою, оточили сторожею доброю гетмана на ночь; а на свѣтанню, прийшовши старшина козацкая до церкви и узали гетмана, з безчестіємъ ударивши, и отдали Москвѣ. И зараз сторожа московская, усадивши на простіе колеса московскіе, а сына гетманского, Якова, на коницу худую охляп без сѣдла, и проводили до московского табору до боярина и тамъ взяли за сторожу крѣпкую». Потім із наказу царського Самойловича з сином Яковом було вислано до Орла, а відтіл — на Сибір. Другого сина, полковника чернігівського Грицька, що змолodu перебував як аманат⁹ при царському дворі у Москві та «въ нравъ и обычай и въ поступокъ высокій... привыкалъ и учился...», було жорстоко скарано на горло (навмисне тричі рубали голову). Так жорстоко помстилися на Грицькові, певно, за те, що не дозволив чернігівським міщанам почепити на міській ратуші московський герб — «орел пластаній» — на ознаку того, що Чернігів «есть власная ихъ ц. в-ва отчина». Все майно Самойловичів, аж до жіночого вбрання включно, було skonфісковане.

З правного погляду скинення І. Самойловича з гетьманства було проведене в такій же мірі неправно, як і скинення Многогрішного. Московський уряд і сам добре розумів, що скинення й покарання Самойловича без слідства й суду, всупереч ст. 20 Глухівського договору й ст. 6 Переяславських статей, було неправне, й про це писав Голицінові. Голицин у листі на ім'я Шаковитого оправдувався так: «Коли уже розсудить не могутъ (на Москві) и они бѣ взяли себѣ въ примѣръ турскаго султана, который то учинилъ... однимъ лѣтомъ перемѣнилъ двухъ хановъ то татарскому челобитю, не разыскивая... Не мудро бѣ и намъ перемѣнить, только посмотрѣли бѣ, что изъ того родилось». Незаконний акт скинення гетьмана був причиною великих розрухів¹⁰,

які розпочалися серед війська і вдома, на Україні. Для припинення цих розрухів довелося вжити московського війська й жорстоких кар: винних «напотом имано, вѣшано, стинано и мордовано, як злочинцовъ».

Підготовка тексту до друку В. А. Смолія і В. М. Рички

(Далі буде)

ПРИМІТКИ

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.—№ 4—6, 7—8, 9, 11—12; 1994.—№ 1, 2—3.

¹ *Апробуюча грамота* (від апробувати—давати апробацію, офіційно схвалювати, затверджувати)—грамота, якою офіційно схвалювалися дії старшини.

² *Прелімінарний*—попередній (від прелімінації—попередня угода, яка згодом може бути замінена іншою; тимчасові рішення).

³ *Стольник*—у Росії того часу придворний чин рангом нижчий від боярського, а також особа, яка мала цей чин.

⁴ *Стряпчий*—тут урядовець, що здійснював судовий нагляд.

⁵ *Паліатив*—тут малодійовий захід, півзахід.

⁶ *Компанійські полки*—наймані («охотницькі») кінні полки на Лівобережній Україні, створені гетьманською адміністрацією в 70-х роках XVII ст.

⁷ *Інвазія*—тут вторгнення, напад.

⁸ *Сердюцькі полки*—наймані піхотні полки, що перебували на повному утриманні гетьманського уряду.

⁹ *Передати під гетьманський регімент*—передати під гетьманське правління.

¹⁰ *Жерма*—жермо, стерно. Тут це слово вжито в значенні «керівництво».

¹¹ *Аманат* (арабське)—заложник.

¹² *Розруха*—тут розбрат, незгода.